

İBN HALDÛN VE FİKİH İLMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Dr. Emine Gümüş BÖKE*

Özet: İslamî ilimler tarihinin en önemli isimlerinden olan İbn Haldûn bizzat kendi hayatını anlattığı *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve Rihletuhû Garben ve Şarkan* adlı eserinde verdiği bilgilere göre o, 18 yaşına kadar temel din eğitimi almış, daha sonra da siyaset ve idarecilik alanlarında çalışmaya başlamıştır. Bu temel eğitimi sırasında o, döneminin eğitim-öğretim gelenekleri çerçevesinde Kur'an, hadis, fıkıh, fıkıh usulü ve kelam gibi çeşitli dini ilimler ile felsefe ve mantık gibi aklî ilimleri okumuştur. İbn Haldûn'u İslam düşünce tarihinde meşhur eden ise, *el-Mukaddime* adlı ölümsüz eserinde özellikle tarih ve sosyoloji sahalarda ileri sürdüğü özgün fikirleridir. Bununla birlikte o, hemen hemen bütün temel İslam bilimlerinin nitelikleri ve tarihsel gelişimleri hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. İbn Haldûn, fıkıh ilmiyle doğrudan ilişkili olan ferâiz, fıkıh usulü, hilaf ve hilâfiyât ilimleri hakkında da kısa bilgiler vermiştir. Ayrıca o, Mısır'da çeşitli medreselerde fıkıh hocalığı (müderreslik) yaparak fıkıh eğitim ve öğretiminin, Mâlikî Mezhebi başkaldılığı yaparak da bizzat hukukî uygulamanın içerisinde bulunmuştur. Bu çalışmada İbn Haldûn'un *el-Mukaddime* adlı eseri çerçevesinde fıkıha dair fikirlerine genel bir bakış yapılarak onun fikhî yönü değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Tarih, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Feraiz, Hilafiyat, Maliki Mezhebi.

Ibn Haldun's Fiqh Aspect

Abstract: According to the information he gave in *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn an rihletuhû garben and şarkan* where he tells about his life, Ibn Haldun, who is one of the famous person in Islamic science history, learned the basic religious sciences until he was 18, then started to work on politics and governorship. During this basic education he studied the sciences like Qur'an, Hadith, Fiqh, Fiqh method and kelam with philosophy and dialectic in the traditional education frame of that time. What makes Ibn Haldun in Islamic though history is his original ideas he proposed in *el-Mukaddime*, especially in history and sociology areas. Nevertheless he gave information about the character and historic evolution of almost all basic Islamic sciences. Ibn Haldun also gave hort information about ferâiz, fiqh method, hilaf and hilâfiyât which are directly related to Fiqh. Also he taught in several madrasah in Egypt as a theorist of fiqh, and was being the president of Maliki Madhhab he was a practitioner. In this work, his fiqh aspect will be presented by explaining his general ideas about fiqh according to his work *el-Mukaddime*.

Keywords: Sociology, Fiqh, History, İcma, Feraiz, Hilafet, Temper, Justice.

GİRİŞ

İslâm tarihindeki önemli şahsiyetlerden biri ve son iki yüz yıldır özellikle Avrupalı bilginlerin ilgi odağı olan İbn Haldûn İslâm dünyasında sosyolojinin öncüsü kabul edilmektedir¹. İbn Haldûn'u İslâm düşünce tarihinde meşhur eden ise,

* Kuran Kursu Öğreticisi (İstanbul); dr.eminegumus@hotmail.com, dr.emineboke@gmail.com

1 Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Düşüncesi, Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*, Ülken Yayınları, İstanbul 2000, s. 253; Kızılcılık, Sezgin, *Sosyoloji Tarihi İbn Haldûn, Machiavelli, Montesquieu ve Rousseau'nun Sosyal Teorileri*, Ankara 2011, s. 2; el-Husri, Satı, "İbn Haldûn Sosyolojisi" (çev: Mehmet Bayyigit), Selçuk Ü.İ.F.D. sy: 4, Konya 1991, s. 230.

el-Mukaddime adlı ölümsüz eserinde özellikle tarih ve sosyoloji sahalarında ileri sürdüğü özgün fikirleridir. Bununla birlikte o, hemen hemen bütün temel İslâm bilimlerinin nitelikleri ve tarihsel gelişimleri hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. İbn Haldûn, fıkıh ilmiyle doğrudan ilişkili olan ferâiz (mirâs hukuku) , fıkıh usulü, hilaf ve **hilâfiyyât** (mezhepler arası karşılaştırmalı fıkıh) ilimleri hakkında da kısa bilgiler vermiştir. Ayrıca o, Mısır'da çeşitli medreselerde fıkıh hocalığı (müderreslik) yaparak fıkıh eğitim ve öğretiminin, Mâlikî Mezhebi başkadılığı yaparak da bizzat hukukî uygulamanın içerisinde bulunmuştur.

Diğer ilmî çalışmalarının yanında kurduğu *umrân (insan cemiyeti)*² ilmiyle şöhret kazanmış, hem bir tarihçi hem de sosyolog³ olarak İslâm hukukunu ele almakta ve bu konuda kendine has üslup ve yöntemiyle İslâm hukukunda incelenmeyen birçok konuya temas etmektedir. Özellikle *Mukaddime* adlı eseri bu konuda önemli bir kaynaktır. Ancak ifade etmek gerekir ki, ne İbn Haldûn bir fakih olduğu iddiasındadır, ne de elimizde ona ait bir fıkıh eseri mevcuttur. Bu çalışmada, yıllarca başkadılık yapmış olmasına rağmen hukukçu kimliği hemen hemen hiç ön plana çıkarılmamış olan İbn Haldûn'un *el-Mukaddime* adlı eseri çerçevesinde fıkha dair fikirlerine genel bir bakış yapılarak onun fikhî yönü değerlendirilecektir.

I. İBN HALDÛN'UN İLMÎ ŞAHSİYETİ

27 Mayıs 1332 (1 Ramazan 732) yılında Tunus'ta doğan İbn Haldûn⁴ ilk eğitimi Tunus'ta almıştır. İlk olarak Ebu Abdullah Muhammed b. Sâd b. Burral'dan yedi kıratı öğrenmiş, Şatıbî'nin *el- Lamiyye ve er-Raiyye*, İbn Abdilberr'in *et-Takassî li-Ehâdisi'l-Muvatta*, İbn Malik'in *Kitabu't-Teshil* ve İbnu'l-Hacib'in *el-Muhtasar* kitaplarını okumuştur⁵. İbn Burral'dan ders aldığı sıralarda kendi babasından, Ebu

2 *Umrân ilmi*, toplumsal hayatı ve toplumsal hayatta yer alan yaşam şekilleri, yönetim, ekonomi, ticaret ve ilim gibi konuları ele alır. İbn Haldûn'a göre bu ilim, insanların içinde yaşadıkları en basit, küçük, ilkel toplumsal birimlere kadar her çeşit toplumsal birimi inceleme konusu yapmaktadır. Umrân ilmi ile insanın sosyal hayatını her yönden incelemeyi amaçlayan İbn Haldûn, insan topluluklarının iki ana tip oluşturduğunu ifade eder: bedevî (iptidailik) topluluklar, hadari (şehirlilik) topluluklar. Yıldırım, Yavuz, *İbn Haldûn'un Metodu ve Umrân Teorisi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) M.Ü.İ.F., İstanbul 1990, 49; Günay, Ünver, "İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi öncüsü: İbn Haldûn" (1332-1406), Atatürk Ü.İ.F.Dergisi, sy. 6, Erzurum 1986, s. 76 vd.; Dönmez, Süleyman, "İbn Haldûn'un Tarih ve Umrân Anlayışına Felsefî-Eleştirel Bir Yaklaşım", Ç.Ü.İ.F.D. c:II, sa.1, Çukurova 2002, s. 145 vd.; Albayrak, Ahmet, "Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldûn" Uludağ Ü.İ.F.D., sy. 9, c:9, Bursa 2000, s. 594; el-Husri, age., s. 224.

3 el-Husri, age., s. 223; Dönmez, agm., s. 136; Yıldırım, Yavuz, "Türkçe'de İbn Haldûn Üzerine Yapılan Çalışmalar", İ.Ü.İ.F.Dergisi. sy. 4, İstanbul 2001, s. 140.

4 Asıl adı, Abdurrahman olan İbn Haldûn el-Malikî el-Hadrami, aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olduğu için kendisi Mukaddime'de Hadrami nisbesini kullanmış, Tunus'ta doğmuş olması sebebiyle Tunusi, hayatının büyük kısmını Kuzey Afrika'da geçirmesi dolayısıyla Magribi nisbeleriyle de anılmıştır. İbn Haldûn kendi hayat hikayesini Ta'rif adlı kitabında oldukça detaylı olarak anlatmaktadır. Bkz. et-Ta'rif bi-İbn Haldûn Rihlatuhu Garben ve Şarkan (nşr: Muhammed b. Tavî et-Tancı) Kahire 1951, Çevirisi; Vecdi Akyüz, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, Derghay Yay., İstanbul 2004, s. 15; Fındıkoğlu, Z. Hayri, *İçtimaiyyat*, II, s. 56-58; Uludağ, Süleyman, "İbn Haldûn", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 538; Ülger, İbrahim, *İbn Haldûn Işığın Kaynağı*, Berfin Yayınları, İstanbul 2004, s. 9.

5 Uludağ, Süleyman, "İbn Haldûn", *DİA*, XIX, 538; Günay, agm., s. 66; Kızılçelik, age., s. 4; Bayder, Osman, "İbn Haldûn'un İslâm Hukuku İle İlgili Görüşleri", Ank.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010, s. 5-6.

Abdillah b.el-Hasâiri, EbûAbdillah Muhammed ez-Zeralî ve Ebu'l-Abbas Ahmed b. El-Kassar ve Muhammed b. Bahr gibi alimlerden Arap dili ile ilgili dersler almıştır⁶. Bir süre şiir dersleri alan ve birçok şairin şiirlerini ezberleyen İbn Haldûn, sonrasında Şemsuddin Muhammed b. Cabir el-Vadiyaşî'nin meclislerine devam etmiş ve burada başta Kutub-i sitte, Muvatta kitapları okuyarak hadis dersleri almıştır⁷. 18 yaşına kadar temel din eğitimini alan İbn Haldûn, o dönemin eğitim-öğretim gelenekleri çerçevesinde Kur'an, hadis, fıkıh, fıkıh usulü ve kelam gibi çeşitli dini ilimler ile felsefe ve mantık gibi akli ilimleri okumuştur⁸.

İbn Haldûn, fıkıh öğrenimine Ebu Abdillah el-Cayyanî ve Ebu'l-Kasım el-Kasir'in yanında devam etmiştir. El-Kasir'den *Kitâbu't-Tezhib*, *Muhtasaru'l-Mudevvene* ve *Kitabu'l-Mâlikîyye* gibi kitapları okuyan İbn Haldûn, Muhammed b. Süleyman es-Sattî'den de bir süre fıkıh dersi alarak *Kitabu't-Tabsira*'yı okumuştur⁹. Ayrıca Kadî'l-Cemâa İbn Abdisselam'dan da fıkıh dersleri almıştır¹⁰. Daha sonra Ebu Muhammed el-Hadramî'den dersler almış, İbn İshak'ın Siyer'ini ve İbn Salah'ın hadisle ilgili kitabını ve ezberlediği diğer hadis kitaplarını ona okumuştur¹¹.

Çok yönlü ve özgün bir bilgin olan İbn Haldûn, on yedi yaşında iken halkı kırıp geçiren kara veba salgınında, anne ve babasının yanında hocalarının büyük bölümünü kaybetmiştir. Daha sonra İbn Haldûn farklı yerlere seyahatler yapmıştır¹². Bu seyahatlerinde birçok idarî, siyasî ve hukukî görevler üstlenmiştir. Ayrıca bu idarî ve siyasî görevleri sırasında da imkân nispetinde eğitim ve öğretim faaliyetlerini aksatmamaya çalışmıştır. 15 Mart 1406 (25 Ramazan 808) tarihinde Kahire'de vefat eden İbn Haldûn'un hayatını yetiştirme, siyaset ve idarecilik, siyasetten uzaklaşma ve yazım, yargıcılık ve müderrislik dönemi şeklinde ele almak mümkündür¹³. Küçük yaştan itibaren ilim ve fikir hayatına ilgi duyan İbn Haldûn'un eserleri şunlardır: *Lübabu'l-Muhassal fi Usulîd-Din* (Fahrettin Raziye ait olan Muhassalu Efkârî'l-Mutakaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâve'l-Mutekellimîn adlı kitabının özetidir), *Şerhu Kaside-i Bürde* (Bürde kasidesinin şerhi), *Şifâu's-Sâil li-Tehzîbi'l-Mesâil* (Tasavvufa dair bir eser), *et-Ta'rif bi İbn Haldûn Rihletuhu Ğarben ve Şarkan* (İbn Haldûn kendi hayatını anlattığı eser), *Muzîlu'l-Meelâm an Hukkâm'l-Enâm* (Muhakeme usulü ile ilgili yazmış olduğu

6 İbn Haldun, *Ta'rif*, s. 25; el-Husri, Satı, *Dirasat an Mukaddimeti'bnî Haldun*, Beyrut, 1967, s. 47-49.

7 Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, XIX, 538;

8 Yıldırım, age., s. 11; Hassan, Ümit, *İbn Haldûn'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara 1977, s. 96. Bedir, Murteza, "İslâm Düşünce Geleneğinde Nakli İlim Kavramı ve İbn Haldûn", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, 2006, s. 5; Akkuş, Süleyman, "İbn Haldûn'un Kelam İlmine Yaklaşımı ve Yöneltiği Eleştiriler", *Usûl İslâm Araştırmaları*, sy. 8, Sakarya 2007, s. 109 vd.

9 İbn Haldun, *Ta'rif*, s. 36.

10 Koca, Ferhat, "İbn Haldûn'un Fikihî Birikimi ve İslâm Hukuk Tarihi İle İlgili Görüşleri (el-Mukaddime çerçevesinde)", *Geçmişten Geleceğe İbn Haldûn Vefatının 600. Yılında İbn Haldûn Sempozyumu İSAM*, İstanbul 2006, s. 121.

11 Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, XIX, 539.

12 Cezayir, Fas, Endülüs, Bıçaye, Beskera, Mısır. İbn Haldun, *Ta'rif*, s. 56 vd.; Kızılcık, age., s. 4-6.

13 İbn Haldûn, *Bilim İle Siyaset Arasında Hatıralar*, (çev: Vecdi Akyüz), Dergah Yayınları, İstanbul 1988, s. 265-277; Günay, age., s. 66; Tokul, Kamil, *Felsefe ve İbn Haldûn*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.İ.F., İstanbul 1986, s. 6.; Kızılcık, age., s. 6.

eser), Kitabu'l İber (Bir mukaddime ve üç ana bölümden oluşan bu kitap tarihle alakalıdır). İbn Haldûn'a sahip olduğu şöhreti kazandıran Kitabu'l-İber'e ön söz olarak yazdığı *Mukaddime*'dir¹⁴.

II. İBN HALDÛN'UN İSLÂM HUKUKUNDAKİ YERİ

Sosyoloji ve tarih felsefesi alanında şöhret kazanan İbn Haldûn'un, hiç şüphesiz aynı şöhrete İslâm hukuk alanında sahip olduğu söylenemez. Mısır gibi yaşadığı dönemde İslâm dünyasının en önde gelen bir ülkesinde yıllarca başkadılık yapmış olması, İbn Haldûn'un fıkıh alanında da uzman olduğunu, özellikle uygulamalı hukuku (teknik hukuk) iyi bildiğini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan onun fıkıh anlayışının araştırılmaya değer olduğu da kaçınılmaz bir gerçektir.

İbn Haldûn'un bazı çağdaşları onu fıkıh bilgisinin yetersiz olduğu konusunda eleştirmişlerdir. Fıkıhla ilgili bir kitap yazmaması, yirmi dört yıl müderrislik ve kadılık yaptığı halde en azından fıkha ait ders notlarının bile olmaması, bu konuda eleştirilmesine yol açmıştır. Bu konuda farklı düşünen Muhammed Ebu Zehra ise İbn Haldûn ile ilgili şöyle demiştir: “*İbn Haldûn denince hemen akla, onun tarih ve sosyal olaylar ilmindeki yeri, toplumu anlama konusunda ortaya koyduğu kurallar, toplumların güçlüyken nasıl zayıf duruma düştüğü, asabiyet, devlet, devlet-otorite ve hatta hilafet ile ilgili yeri ve fikirleri akla gelir. Hiç kimsenin aklına bu büyük tarihçinin fıkıh ve kadâ (yargı) ile ilgili konumu gelmez. Halbuki o, en olgun yirmi dört senesini fıkıh okutarak ve kadılık yaparak geçirmiştir. Onun diğer Müslüman kadılar içerisinde kendine has bir yargı siyaseti ve çok fazla olmasa veya mahir fakihlere yetişmese de fikhî görüşleri mevcuttur*”¹⁵ şeklindeki ifadeleri İbn Haldûn'un İslâm hukuk ilmindeki yerini tespit açısından önemlidir.

Şunu ifade edelim ki, İbn Haldûn'un İslâm hukukundaki yerinin anlaşılması için öncelikle bu alanda aldığı eğitimin bilinmesi gerekir. İbn Haldûn, küçük yaştan itibaren dinî ve aklı ilimler çerçevesinde sıkı bir eğitim almıştır. *Et-Tarif* adlı kitabında kendi eğitim ve öğretim hayatını detaylı olarak anlatan İbn Haldûn, ders aldığı hocalarını da etraflıca anlatmaktadır¹⁶. İbn Haldûn kendi eserinde fıkıh eğitimi ile ilgili verdiği malumat ışığında onun Kur'an ve sünnet alanında aldığı eğitim ile usul-i fikhin kıyas, icma, örf-adet... gibi kaynaklarıyla doğrudan ilgili olan mantık, felsefe, tarih ve sosyoloji çalışmalarını da yine fikhî birikimine eklemek gerekir¹⁷.

14 İbn Haldun'un eserleri hakkında bkz. Abdurrahman Bedevî, *Müellefetü'bnî Haldun*, Tunus 1979; Uludağ, “İbn Haldûn”, *DİA*, XIX, 541; Yıldırım, age., s. 18-19; Tokul, age., s. 7.

15 Ebu Zehra, Muhammed, *İbn Haldûn ve'l-Fikhve'l-Kada, Âmalu Mehrecan İbn Haldûn*, Kahire 1962, s. 611.

16 İbn Haldûn, *et-Tarif* s. 24 vd.

17 Koca, agm., s. 121.

İbn Haldûn, Mâlikî bir ailede doğmuş, Malikî mezhebine mensup hocalardan ders almış ve yıllarca da Mâlikî kadılığı yapmış bir bilginidir. Ancak bunun yanında diğer mezheplere ait bilgilere de sahip olduğu ve İslâm hukukuna vakıf olduğu verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. İbn Haldûn, 1383 yılında Ezher Üniversitesi'nde ders vermeye başladıktan bir yıl sonra 52 yaşında iken Mısır'da Mâlikî baş yargıçlığına (kâdî'l-kudât) getirilmiştir. Mısırdaki dört mezhepten her birinin başkadılığı (kadî'l-kudatlık) bulunuyordu. Mâlikî başkadılığı bunların içinde en önde geleniydi. İbn Haldun bu vesileyle “*veliyyuddîn*” lakabını almıştır. Yaklaşık bir yıl süren ilk kadılık görevi elinden alınan İbn Haldun müderrisliğe devam etmiştir. 789/1387 'de hac vazifesini ifa ettikten sonra bir medresede İmam Malik'in Muvatta'ını okutmuştur.

İbn Haldun'un iyi bir bilgin olduğunu bilen Memlûk Sultanı Mâlikî, onu 801/1399'da. Mezhebinin başkadılığına getirmiştir. Bu durumdan epeyce insan rahatsız olmuştur. O, İki yıl kadar görevinin başında kalmış, adaleti egemen kılmış ve büyük bir İslâm hukukçusu olarak tanınmıştır. Ancak, ne var ki, kadılığı sırasında hukuku üstün kılmaya çalıştığı için görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu sırada Timur'un Suriye'ye saldırıp Halep'i zaptettiği ve Dımaşk'a yürüdüğü haberi Kahire'ye ulaşmıştır. Bu bölge Memluk hakimiyeti altında bulunduğundan, Sultan Ferec topraklarını savunmak üzere sefere çıkmıştır. İbn Haldun da onun yanında bulunmuştur. Fakat kısa bir süre sonra Mısır'a dönmek zorunda kalmıştır. İbn Haldun, fakih ve kadılardan oluşan bir heyetle, muhasara altındaki Şam için eman dilemek üzere Timur'un ordugahına gitmiştir. Bu görüşme sırasında Timur'a Mısır ve Kuzey Afrika hakkında bilgi vermiş; kendi ilmi görüşlerini sunmuştur. İbn Haldun'u sıcak bir şekilde karşılayan Timur bu büyük alimden yararlanmıştır. İbn Haldun bu görüşme sırasında Timur'u uzun uzadıya övmüş, kahinlerin ve münecimlerin gelmesini bekledikleri ulu hakanın kendisi olduğunu söylemiştir.

Mısır'a döndükten sonra tekrar kadılığa getirilen İbn Haldun'un bu görevi de bir yıl sürmüştür. Kısa aralıklarla birkaç defa daha göreve getirilip görevden alınan İbn Haldun en son 1406 yılında altıncı kez bu göreve getirilmiştir. İbn Haldûn'un yargı ve adalet konusunda yapmış olduğu reformlar yüzünden sürekli kargaşalar çıkartılmış ve bu olaylar yüzünden birçok defa görevinden alınmış ve tekrar aynı göreve getirilip ölümüne kadar yargıçlık görevini sürdürmüştür¹⁸.

Şunu belirtmek gerekir ki, İbn Haldûn, bir fakih olduğu iddiasında değildir. Zaten onun fıkıh ve diğer ilimlerden bahsetmesinin nedeni, bu ilimlerin toplumsal hayatta (umran) yer almasıdır¹⁹. Çünkü onun asıl amacı toplumu incelemektir. Dolayısıyla toplumu inceleyen birinin de toplumda yer alan ilimlerden bahsetmesi zorunluluk arz etmektedir. Denilebilir ki, İbn Haldûn'un amacının fıkıh kitabı yazmak olmadığı, asıl amacının umran içerisinde İslâm hukukunun nasıl yer aldığı ve hangi süreçlerden geçtiğinin sosyolojik olarak tahlil oluğunu ortaya koymaktır.

18 Uludağ, agm, DİA, c: 19, s. 541; Kızılcılık, age., s. 14 vd.; Koca, agm., s. 123; Bayder, age, 12.

19 Arslan, Ahmet, *İbn Haldûn'un İlim ve Fikir Dünyası*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 80.

III. İBN HALDÛN'UN FIKHİ GÖRÜŞLERİ

İbn Haldûn ilimleri İslâm geleneğine uygun olarak tabii/aklî ilimler ve naklî ilimler olmak üzere iki ana başlıkta toplamaktadır. Onun, ilimler tasnifinde, aklî ve dinî ilimleri birbirinden ayırmasının nedeni; bu iki ilim grubunu gerek kaynakları, konu ve sorunları, gerekse yapıları, amaçları ve gelişme çizgileri bakımından birbirinden tamamen farklı görmesidir. Naklî ilimlerin hiyerarşik olarak tasnifinde tefsir ve hadis ilimlerine öncelik veren İbn Haldûn, fıkıh ve fıkıh usûlüne bu ilimlerden hemen sonra yer verir. O, fıkıh ilminin tarifini yaptıktan ve bu ilmin sahabe döneminden itibaren doğuşunu anlattıktan sonra fıkıhın bölümlerine ve mezhepler konusuna geçer. Burada Hanefî, Şafî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri üzerinde durur. O, özellikle Mâlikî mezhebi hakkında geniş mâlumat verir, bunun yanında Şiilik ve Haricilik gibi mezheplerin de isimlerini zikretmekle yetinir²⁰.

İbn Haldûn'un Mukaddime'nin altıncı bölümünü tamamen ilim ve eğitime ayırması bizim çalışmamız açısından son derece önemlidir. Burada, İslâm hukuku ile alakalı olarak üç ayrı bölüm açan İbn Haldûn bu bölümlerin ilkinde “*Fıkıh İlmi*” başlığı altında; fikhî, bilginlerin ihtilaf sebeplerini, fıkıhın kollara ayrılışını ve son olarak da fıkıhın tarihini ele almaktadır. İkinci bölümde feraiz ilmini ele alıp bu konuda bilgiler veren İbn Haldûn, feraizi, usul-i fikh gibi ayrı bir bilim dalı olarak gördüğü içindir ki bunu ayrı bir başlık altında ele almıştır. Son olarak başka bir fasılda usul-i fikh konusunu ele alan İbn Haldûn, burada; şer'î delillerden, fıkıh usulünün hangi süreçlerden geçtiğinden ve özellikle onun alt dalları olarak gördüğü hilâf ve cedel ilimlerinden bahseder. Ancak İbn Haldûn'un İslâm hukuku ile ilgili görüşleri bu üç bölümle ilgili değildir. Zira *Mukaddime*'nin farklı birçok bölümlerinde ve satır aralarında onun İslâm hukukuna dair fikirlerine rastlamak mümkündür²¹.

Fıkıhın “*farz, haram, sünnet, mekruh ve mubah olmaları bakımından mükelleflerin fiillerine dair olan ilahi hükümlerin bilinmesi*” şeklinde tarif eden İbn Haldûn, bu hükümlerin ancak kitap, sünnet ya da yine Şari, tarafından tespit edilen kıyas ve icmadan kaynaklanan hükümler olup bu şer'î delillerden hüküm çıkarma ilmine de fıkıh adının verileceğini ifade etmektedir. İlk İslâm alimleri yani selef bu şer'î delillerden hüküm çıkarırken çeşitli farklı sonuçlara vardıklarını belirten İbn Haldûn, bu farklılığın gerek nassların vaz' edildiği Arap dilinden, gerek hükümlere kaynaklık eden hadislerin farklılığından gerekse de sonradan ortaya çıkan meselelerin asıllar üzerine kıyasında farklı yollar takip edilmesinden kaynaklandığını belirtir²².

20 İbn Haldun, *Mukaddime*, ty. Beyrut, s. 446; İbn Haldûn, *Mukaddime*, (çev: Zakir Kadiri Ugan) MEB Yayınları, İstanbul 1990, II, s. 486; Hassan, age., s. 101-111; Akkuş, agm, s. 117; Bedir, agm, s. 18.; Koştaş, Münir, “*İbn Haldûn'un Mukaddimesine Dair Bazı Müşahedeler-I*”, *Din Öğretimi Dergisi*, sy. 14, 1988, s. 94-98; Köktaş, Yavuz, “*İbn Haldûn'un Mukaddime Adli Eserinde Hadis İlimleri ve Hadis-Sosyoloji İlişkisi*”, *Cumhuriyet Ü.İ.İ.F.Dergisi*, c.VII, sy.1, Sivas 2003, s. 303.

21 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 445-458.

22 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 445.

İbn Haldûn fıkıhın kemale erip bir ilim ve sanat halini aldıktan itibaren bu ilmin fukaha ve ulema arasında temelde iki kısma ayrıldığını, bunların Ehl-i Rey ve Ehl-i Kıyas olduğunu belirtmiştir. Ehli Rey, bunlar temelde Iraklıların mezhebidir ve imamları Ebu Hanife Numan b. Sabittir (v.150/767). Bunların temel özellikleri şer'i hükümlerde içtihadı ve kıyası çokça kullanmalarıdır. İbn Haldûn burada Hanefilerden fazla bahsetmez ancak Ebû Hanife'den ve onun fıkhındaki seviyesinden övgüyle bahsetmektedir. Ehl-i Kıyas veya Ehl-i Hadis ise temelde Hicazlıların mezhebidir ve imamları Mâlik b. Enes'tir (v.179/795). İmam Mâlik'in temel özelliği şer'i hükümlerde Medine halkının genel olarak kabul gören ve uygulanan fiilleri şer'i bir delil olarak kabul etmesidir. Daha sonra bu iki fıkıh ekole kıyası reddeden bir taife daha eklenmiştir. Zahiriler diye anılan bu mezhebin imamı Ebû Davud b. Ali'dir (v.270/884), bunlar şer'i hükümlerin tümünü nassa ve icmaya dayandırma gayreti içinde olmuşlardır. Bu mezhebin diğer bir önde gelen şahsı İbn Hazm'dır (v.456/1064). Ancak bu mezhep zamanla ortalıktan çekilmiştir²³.

İbn Haldûn burada en fazla takipçisi olan fıkıh mezheplerini sayar ve onların kurucu imamlarından ve sonraki dönemlerdeki imamlarından, mezheplerin yayılma bölgelerinden ve bazı özelliklerinden bahsetmektedir. Ancak **Mâlikî geleneği** içinde yetişmiş olan İbn Haldûn, Mukaddime'nin birçok yerinde Mâlikî mezhebini savunmaya ve bu mezhebi ön plana çıkarmaya çalıştığı görülmektedir²⁴. Bununla birlikte bazı yerlerde de eleştirmesi, onun bu alanda bir mezhep taassubu gütmeyeceğini göstermektedir. Örneğin İbn Haldûn, Mâlikî olmasına rağmen Buhari'nin Sahih'ini, İmam Malik'in Muvatta'ından daha sağlam görmektedir. En çok eleştirilmesine de neden olan Mâlikîliğin bedeviliğe yakın olduğu, fikir ve düşünceden uzak olduğu noktasındaki fikirleri buna örnek verilebilir²⁵.

Ayrıca İmam Malik'in kaynak sıralaması Kitap, sünnet, icma, sahabe kavli, amel-i ehl-i Medine ve kıyas şeklinde iken²⁶ İbn Haldûn şer'i delilleri, Şafii'nin benimsediği kitap, sünnet, icma ve kıyas şeklinde verir. O, İslâm hukukunun asıl kaynaklarının kitap ve sünnet olduğunu, icma ve kıyasın ise tâli kaynaklar olduğunu ifade eder ve ayrıca Mâlikîlerin üçüncü kaynak olarak gördüğü sahabe kavlini zikretmez. Aksine İbn Haldûn sahabilerden nakledilen görüşlerin Hz. Peygamber'e ait olmaması durumunda bunların kendi özel fikirleri olup kaynak olamayacağı fikrine sahiptir²⁷. Halifenin kureyşliliği meselesinde bu konuya değinen İbn Haldûn, "halifenin Kureyş'e ait olduğu ile ilgili rivayetlerin doğru olduğunu ve Hz. Peygamberin Kureyş'in gücünden dolayı halifeliliği onlara bıraktığını" ifade ettikten sonra, Hz. Ömer'in bu konudaki "Eğer Huzeýfe'nin azatlısı Salim hayatta olsaydı, onu halife tayin ederdim" şeklindeki Kureyşten olmayan Salim'in halife tayin edilebileceği ile

23 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 446.

24 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 447.

25 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 444.

26 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 447.

27 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 452 vd.

ilgili sözlerini nakletmektedir. İbn Haldûn, Hz. Ömer'in Kureyş dışında birinin halife olabileceği ile ilgili bu ifadelerinin doğru olsa bile kabul edilmeyeceğini, zira bu görüşün Hz. Ömer'e ait olduğunu ve sahabenin görüşünün de hüccet olmadığını kaydetmektedir²⁸.

Malikî fakihleri amel-i ehli-i Medine'yi *icmâ* babında ele almışlarsa da İbn Haldûn, amel-i ehli-i Medine'yi *icmâ* olarak adlandırmanın yanlış olduğunu düşünmektedir. Bunun *icmâ* konusunda değil de "Hz. Peygamber'in uygulaması ve takriri" veya "*sahabelerin görüşü*" konusunda zikredilmesinin daha uygun olacağını ifade etmektedir. İbn Haldûn bunun nedenini şu şekilde açıklamaktadır: "*Bazıları amel-i ehli-i Medine'yi, icmâa ilişkin bir mesele sanmış ve onu inkâr etmiştir. Çünkü onlara göre icmâ sadece Medinelilere has kılınmaz. Bil ki! İcmâ, içtihat yapılarak dinî bir meselede görüş birliğine varılmasıdır. İmam Malik Medinelilerin amelini icmâ anlamında kullanmamıştır. İmam Malik bunu, kuşaktan kuşağa nakledilen ve sonuç olarak Hz. Peygambere kadar ulaşan bir uygulama olarak görmüştür. Ve ona göre bu uygulama bütün ümmeti bağlar. Bunun icmâ babında ele alınması icmâ'nın bunun için en elverişli konu olmasından kaynaklanır. Çünkü her ikisinde de bir mesele üzerinde ittifak vardır*"²⁹.

İbn Haldûn'a göre *icmâ* her dönemde gerçekleşebilse de Medinelilerin ameli bu şekilde değildir. Sonradan ortaya çıkan bir olayda Medinelilerin bir içtihatla bulunup bu içtihatlarında ittifak etmeleri Medinelilerin ameli konusunda değerlendirilemez. İbn Haldûn Medinelilerin bu uygulamalarında içtihad olmadığı için fakihlerin *icmâ* babında bunu bahis konusu yapmalarını yanlış görmektedir.

İbn Haldûn Mukaddime'de fikhî iki başlık altında ele almaktadır. Birinci başlıkta fikhî konusunu ele alan İbn Haldûn, **feraiz** bahsini bu ilmin bir alt konusu olarak incelemektedir. İbn Haldûn, ferâizi bir taraftan aklî ve naklî bilgileri topladığı, öbür taraftan da mirasın doğru bir şekilde paylaşılmasını sağladığı için önemli bir ilim olarak görmektedir. Bu ilmin öğrenilmemesi durumunda mirasçıların hangi oranda pay alacaklarının bilinemeyeceğini ve bu yüzden de mirasın paylaşılması konusunda birçok sıkıntının ortaya çıkacağını belirtmektedir³⁰.

"*Ferâiz*" kelimesi üzerinde de duran İbn Haldûn bununla ilgili birtakım semantik açıklamalar yapmaktadır "*Feraiz ilmin üçte biridir ve ilk unutulacak ilimdir*" ve "*ferâiz ilmin yarısıdır*"³¹ şeklindeki bazı hadislerle dayanarak bu ilmin önemini ortaya koyanlara karşı İbn Haldûn, hadisteki feraizin miras konularını ele alan ilim olmayıp dindeki "*bütün farzları*" içeren bir terim anlamında kullanıldığı fikrini savunmaktadır. İbn Haldûn miras konularının öneminden dolayı ve bu konuda mutlaka hesap ilmine gereksinim duyulacağı için fakihlerin bu konuya fikhî kitap-

28 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 194.

29 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 447-448 ; Bedir, agm., s. 27.

30 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 445, 451-452.

31 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 451; Bedir, agm, s. 28.

larında müstakil bölümler ayırdığını, hatta bazı âlimlerin ferâizi bağımsız bir ilim dalı olarak görüp bu konuyla ilgili çok sayıda eser verdiğini belirtmektedir³².

Fıkıhla ilgili ikinci başlıkta ise İbn Haldûn, usul konusu olarak hilaf ve cedel ilmini ele alır. İbn Haldûn, hilâfiyyatı “mezhep imamları arasında ortaya çıkan farklı görüşlerin sebeplerini ve imamların içtihatlarının dayanaklarını bilmeye yarayan ve içtihatlarının yerini ortaya koymaya çalışan bir ilim” olarak tarif eder³³. Mezhepler arası karşılaştırmalı fıkıh olarak da tercüme edilen hilafiyyâtı ilk defa hilafiyyât ilmi adıyla ele alan İbn Haldûn olmuştur³⁴. Ayrıca İbn Haldûn bu ilmi, fıkıh usulünün bir alt dalı olarak görmektedir. O şer’i delillerden istinbat edilmiş olan fıkıhta, müçtehidler arasında ortaya çıkan ihtilafları kaçınılmaz bir zorunluluk olarak görmektedir. Çünkü nassların dilinden kaynaklanan farklı anlamlar ve hadisler konusunda müçtehidlerin tercihleri bu zorunluluğu beraberinde getirmektedir.

İbn Haldûn, Hanefî ve Şâfiî mezhebi arasında münazara meclislerinin çok olmasının ve çokça hilafiyyât kitapları yazmalarının nedeni olarak bu iki mezhebin kıyasa ve fikre önem vermelerine dayandırmaktadır. Ehl-i Rey’in hilafa önem verdiğini belirten İbn Haldûn, hilaf ilminin bir akıl ve fikir yürütme yöntemi olduğunu ve buna önem vermeyen mezheplerin de doğal olarak bu ilimle çok fazla ilgilenmediğini ortaya koymaktadır. İbn Haldûn, hilafiyyât ilminin temelini Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki yapılan tartışmalara dayandırarak bu mezheplerin bu konuda çok fazla eser telif ettiklerini belirtmektedir³⁵.

Cedel’i (diyalektiği) fikhî mezhep mensupları veya başkaları arasında cereyan eden tartışma usullerinin bilinmesi şeklinde tarif eden İbn Haldûn, cedeli de tıpkı hilâfiyyat gibi usul-i fikhın bir alt dalı olarak görmektedir. İbn Haldûn bu ilmin gerekliliği konusunu şöyle ifade etmektedir: “Eğer (ortaya atılan fikirlerin) kabul veya reddi konusunda genişlik gösterilirse tartışmacıların her biri delil getirme ve cevap verme konusunda ölçü tanımayacaktır. Bunun sonucunda (ortaya çıkan görüşlerden) bazısı doğru, bazısı yanlış olacaktır”³⁶. İbn Haldûn’a göre cedel ilmi, tartışma usulünün bilinmesi anlamına gelir ve bu ilim sayesinde kişi, benimsediği bir görüşü savunup karşı tarafın görüşlerini çürütmeye çalışır. Bunun için de cedel, fikhî konular dışında başka konularda da olabilir. Cedel ilmi konusunda Pezdevî ve Âmidî’ye ait olmak üzere iki farklı metottan bahseden İbn Haldûn bu ilmin zaruri ilimlerden olmadığına, sadece bilimsel tartışmayı geliştiren kemalî (tamamlayıcı) bir ilim olduğuna, varlığı ile yokluğunun çok fazla bir kayıp teşkil etmeyeceğine dikkat çekmektedir³⁷.

32 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 451-452.

33 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 452.

34 Öktem, Ülker, “Daru’l-Funûnda Hilafiyyât”, OTAM, sy.8, 1997, s. 213.

35 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 455-456; Gazalî’nin (v.505/1111) *el-Meâhız*, İbn Arabî’nin *et-Telhis*’i, Ebû Zeyd Debûsî’nin *et-Talikaşı*, İbn Kassâr’ın *Uyûnu’l-Edillesi* Zuhaylî, Vehbe, *Fıkıh Usûlü*, (çev: Ahmet Efe), Risale yayınları, İstanbul-1996, s. 13-14.

36 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 457.

37 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 458.

İbn Haldûn, Mukaddime’de çeşitli vesilelerle **mekâsıd** konusuna değinmiş ve bu alana değişik ve önemli katkılar yapmıştır. Allah’ın koymuş olduğu bütün hükümlerin insanların faydasına olduğunu, Şâri’in dünya ve ahretimiz için faydalı olan şeyleri mübah, zararlı olanları yasak ettiğini belirten İbn Haldûn Mukaddime’nin birçok yerinde de bazı hükümlerin gayelerini (mekâsıd) belirtmeye çalışmaktadır. Esasen onun amacı umran ilmi içinde mekâsıdı açıklamaktır. Nitekim İbn Haldûn mekâsıd ile ilgili açıklamalarını fıkihtan bahsettiği bölümlerde değil, kitabının farklı kısımlarında ele almaktadır. Örneğin, ihtikârın yasaklanması, hacda dikili elbiseler giymenin yasaklanması, hilafetin kureyşe ait olması gibi. Bu örnekleri İbn Haldûn şu şekilde açıklamaktadır:

a. Hacda Dikişli Elbiseler Giymenin Yasak Olması

İbn Haldûn bu konuyu ihramla bağlandırarak şu tespitleri yapmaktadır:

“Haccın Farz kılınması, tüm dünyevî alâkaları bir yana bırakıp ilk önce nasıl yaratılmışsak o şekilde Allah’a dönme hikmetini ihtiva etmektedir. Bu suretle kul, ne hoş kokuya ne kadına, ne dikilmiş elbise ve ne de ayakkabıya gönül vermediğini refahla ilgili bu türlü adetlerden uzaklaştığını gösterir. Ne avlanmaya ne de nefsinin ve fitratını kirleten adetlerinden herhangi bir şeye teşebbüs etmesin. Bu türlü şeyleri, ölüm suretiyle zaruri olarak kaybedeceği kanaatini taşıyın, adeta mahşerde ona gönülden yalvara yakara samimi bir şekilde Rabbinin huzuruna çıkan bir kişi gibi olsun. Bu husustaki samimiyetinin tam olması halinde alacağı mükafat annesinden doğduğu gün gibi günahlarından arınma hali olsun”³⁸.

İbn Haldûn bu ifadelerle dikişli elbise giymenin yasak kılınmasındaki hikmet ve gayeleri açıklamıştır.

b. Hilafetin Kureyş’e Ait Olması

İbn Haldûn, “İmamlar Kureyş’tendir”³⁹ hadisine dayanarak halifeliliğin Kureyş’e ait kılındığını kabul eder; ancak bunda birtakım gayelerin bulunduğunu belirtir. O, bu hikmet ve gayeyi tamamen o günün şartlarında Kureyş’in sahip olduğu kudret ve asabiyyetinde⁴⁰ görmektedir. Halifenin Kureyş’ten olmasının sebebi sırf

38 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 411-412.

39 İbn Hanbel, *Müsned*, III, 129, 183.

40 Asabiyyet; a-s-b kökünden türemiş olmakla beraber bir kimsenin babası tarafından olan akrabaları anlamındadır. Aynı kökten türeyen taassub, asabiyyet gütmek, akraba veya kabileden yana çıkmak manalarına gelir. Diğer bir ifadeyle kan bağına dayanan dayanışmayı ifade eder. İbn Haldûn, iki çeşit asabiyyetin varlığından söz eder: Nesep asabiyyeti ve sebep asabiyyeti. Nesep asabiyyeti kan bağına, yani akrabalığa dayanır. Asıl asabiyyet budur. Sebepp asabiyyeti ise arada kan bağı olmadığı halde, uzun süre bir arada yaşama sonucu oluşmuş dayanışma duygusudur. Asabiyyetin en büyük özelliği kabile veya topluluğu oluşturan bireyler arasında kuvvetli bir birlik, sağlam bir dayanışma, sürekli bir yardımlaşma ve doğadan gelen bir koruma duygusu, bilinci ve inancıdır. İbn Haldûn asabiyyeti sadece insanların içlerinde yer alan “bir arada bulunma”, “birbirine bağlı kalma” şeklindeki duygusal bir bağ olarak görmez. O, asabiyyeti sayesinde ülkeler fethedilen, zafer kazanılan bir aksiyon, bir davranış biçimi olarak görür. Fındıkoğlu, age., II, s. 101; Yıldırım, age., s. 57; Günay, age., s. 78-79; Tokul, age., s. 12-13; Albayrak, age., s. 596-597; Kızılçelik, age., s. 34 vd.; Asabiyyet hakkında daha geniş bilgi için bk. Çağrııcı, Mustafa, “Asabiyyet”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 453-455.

Peygamber nesli söz konusu olduğu için bir kutsallık kazanmak değildir. Bunun asıl sebebi, koruma, korunma ve hakları talep etmek için gerekli olan asabiyettir. Asabiyet sahibi olmayan bir halife, Müslümanların bölünüp parçalanmasına sebep olacak; asabiyet sahibi bir halife ise, bu gücü sayesinde Müslümanların birlik ve beraberliğine vesile olacaktır⁴¹.

Kureyş o çağda Mudar kavminin asabiyetini kendinde toplamıştı. Mudar'ın diğer kabileleri arasında izzet ve şerefleri ile tanınmış olan Kureyş, aynı zamanda sayılarının çokluğu ve asabiyetin kudreti ile başkalarından ayrılmıştı. Diğer arap kabileleri de Kureyş'in bu kudret ve şerefini itiraf etmiş, onların üstün kuvvetlerine boyun eğmiştir. Dinin maksadı kabileler arasındaki dağınıklığı ve çekişmeyi kaldırmak, fertler arasında ülfet meydana getirmektir. Bunu sağlayabilecek kabile de Kureyş'tir. O günkü şartlar altında düşünecek olursak Kureyş güç ve kudret olarak çoğunluğu; diğer kabileler ise, azınlıkları temsil etmektedir. İbn Haldûn, Kureyş şartını tamamen sosyolojik bir tahlille ele almakta ve Kureyşli olma şartını tamamen bu kabilenin asabiyet ve gücüne bağlamaktadır. Ancak İbn Haldûn, Kureyşliler şayet hilafetin gerektirdiği asabiyet ve gücü kaybetmişlerse hilafette Kureyşlilik şartının kalkacağını belirtmiştir⁴².

c. İhtikârın Yasaklanması

İbn Haldûn, ihtikârın yasak edilmesinde Yüce Allah'ın büyük bir hikmetinin gizli olduğunu ve bu yollarla para kazananların da mallarının telef olduğunu ifade eder. İbn Haldûn Mukaddime'de bu konuda şöyle açıklama getirmektedir: *“insanlar temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere ihtikâr yüzünden fiyatları katlanan malları almak zorunda kalırlar. Ancak nefisleri fazladan ödedikleri parada kahr. Nefisleri takılı kalması ile haksız yere bu parayı alanların (mallarının telef olması arasında) büyük bir şer bulunmaktadır. Belki de Şâri haksız yere insanların mallarını almayı bundan yasaklamıştır”*⁴³. İbn Haldûn burada ihtikâr yapanların haksız yere insanlarda alınan yüksek meblağ sonucu nefislerin verilen bu paraya takılması olarak görür ve bu şekilde şer'i bir hükmün vaz' edilmesindeki hikmet ve gayeyi tespit etmeye çalışır.

Aynı zamanda bir baş kâdı olan İbn Haldûn yargıyı, taraflar arasındaki anlaşmazlık ve husumeti, Kur'an ve sünnet hükümlerine göre ortadan kaldırma makamı şeklinde tarif etmektedir⁴⁴. İbn Haldûn, yargılama görevinin aslında halifeye ait olmasına rağmen İslâm coğrafyasının genişleyip halifenin yükünün artmasıyla halifelerin bu iş için başkalarını görevlendirmeye başladıklarını belirtmektedir. İbn Haldûn, ilk olarak kadı görevlendirenin Hz. Ömer olduğunu ve yargılama usulü ile

41 Günay, age., s. 99-100

42 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 194-195.

43 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 397.

44 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 220.

ilgili genel prensipler koyduğunu nakleder. O, yargı görevine getirilecek kişilerde bulunması gereken özelliklerden bahsetmeyip sadece bu hükümlerin fıkıh kitaplarında yer aldığını ifade etmekle yetinmektedir. Ancak kadılık yaptığı dönemde kendi uygulamalarından bahsederken, kadı olmak için asabiyet⁴⁵, adalet, ilim, etki altında kalmama ve isabetli karar gibi şartları öngördüğü ortaya çıkmaktadır⁴⁶.

İbn Haldûn ayrıca İslâm hukuk tarihi konusunda önemli bilgiler nakletmekte ve bu alanda önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Hatta bazı İslâm hukuku araştırmacıları İbn Haldûn'u, İslâm hukuk tarihinden bahseden ilk kaynaklar arasında zikrederler. İbn Haldûn, mezheplerin doğuş nedenlerini, genel fikirlerini, dağıldıkları yerler, dağılışındaki etkenler vb. konulardan kısaca bahsetmektedir. O sadece bu bilgileri nakletmekle kalmamış; aynı zamanda mezheplerin yayılışındaki siyasî, coğrafi, dinî, kültürel ve ekonomik etkenlere de değinmiştir⁴⁷. İbn Haldûn İslâm Hukuk tarihini verirken ehl-i sünnetin bütün mezheplerini ve diğer mezhepleri karşılaştırmalı bir biçimde ele almaktadır⁴⁸. İbn Haldûn, mezheplerin yayılışının birtakım siyâsî, coğrafi, kültürel-ekonomik, kişisel çabalar ve mezhebin kendi yapısından kaynaklanan birçok nedenlerin olduğunu belirtmektedir⁴⁹.

İbn Haldûn **hilafet** konusunda ise halifeliği İslâm bilginlerinin üzerinde ittifak ettiği gibi “*dinî korumak ve dinin gereklerine göre dünyayı yönetmek konusunda Hz. peygamber’e vekâlet etme*” şeklinde tanımlamaktadır. Bu sebeple halifelere “*Allah’ın halifesi*” denmesinin yanlış olduğunu belirten İbn Haldûn bu konuda Hz. Ebu Bekir’in şu sözünü hatırlatmaktadır: “*Ben Allah’ın değil, resulünün halifesiyim. Ancak gaib olana halife olunur*”⁵⁰. İbn Haldûn, Hilafet rejiminin Dört Halife ile sona erdiğini ve yerini güce ve fethetmeye dayanan iktidarla yürütülen ve daimi ordu ile desteklenen “mülke” bıraktığını öne sürmektedir⁵¹.

İbn Haldûn yönetim şekillerinin dinî ve aklı olmak üzere iki türlü olduğunu, halifeliğin dinî bir görev, hükümdarlığın ise aklı siyaset gereği ortaya çıkmış bir yönetim şekli olduğunu belirtir. Ancak İbn Haldûn, halifelik dinî bir görev ve kurumdur derken halifeliğin dünyevî bir siyasetle ilgisinin olmadığını kastetmeyip sadece kaynağının ve temel hedefinin dinî olduğunu ifade etmeye çalışmaktadır. Nitekim İbn Haldûn hilafetin hem siyasal, hem de dini bir kurum olduğunu ve ümmetin doğal olarak siyasal bir topluluk olduğuna inanmaktadır. Ona göre halifelik, sahabe ve tabiînin icma’ına dayanır ve halife seçmek *ehl-i akd ve hall’in* görevidir⁵².

45 İbn Haldûna göre güç ve asabiyet sahibi olmayan kişilerin kadı olması, hukukun uygulanmasına büyük bir engeldir. O, güç ve asabiyet sahibi olmayan birinin çok kolay baskı ve etki altında kalabileceğini ve hakkı uygulamanın zor olduğunu bizzat yaşayarak öğrenmiştir. İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 224.

46 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 218-225.

47 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 445-451.

48 Hassan, age., s. 133.

49 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 445-451.

50 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 444-445.

51 Günay, age., s. 103.

52 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 218.

İbn Haldûn, hilafeti hükümdarlıktan tamamen farklı olarak düşünmektedir. Ona göre halifelik ile hükümdarlık arasındaki temel fark şudur: Hükümdarlık sadece dünyevi menfaatleri hedef alırken halifelik, hem ahiret menfaatlerini hem de dünyevi menfaatleri hedef alır. Nitekim o, halifeliğin otuz yıl sürdüğünü ve ondan sonra da adları halife olarak kalsa da aslında bu işin hükümdarlığa dönüştüğünü kabul etmektedir. İbn Haldûn, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in halife olarak seçilmelerinin o günkü insanların dini ön planda tuttuklarından kaynaklandığını ifade etmektedir. Ancak daha sonraları asabiyet duyguları güçlenince insanlar halifeyi artık dine veya dini inanca bağlı olarak, asabiye göre seçmeye başlamışlardır.

Hz. Peygamber ve Hulefâ irâşidin dönemini dinî hükümlerin uygulandığı dönem olarak gösteren İbn Haldûn, katıksız adil bir yönetimin sadece hilafette olabileceğini zikretmektedir. Ayrıca İbn Haldûn, halifeliğin saltanata dönüşmesi, toplumun yapısının değişmesinden, ilk dönemlerde insanları bir arada tutan dinî birliğin yerini asabiye bırakmasından kaynaklandığını açıklamaktadır. Ona göre, İslâm toplumunda yönlendirici unsur din olmaktan çıkıp asabi duygular güç kazanmıştır. Bundan dolayı da Muaviye kendisine oğlunu veliaht olarak seçmek zorunda kalmıştır⁵³. İbn Haldûn, hilafetin saltanata dönüşmesi hadisesini, toplumsal hayatta vukuu zarurî ve tabîi olan hususlardan olduğu kanaatini taşımaktadır. O, Muaviyenin böyle davranmasını birliklerin bozulmaması adına meşru görmektedir⁵⁴. İbn Haldûn, asabiyet duygusunun artmasının zorunlu olarak halifeliği hükümdarlığa çevirdiğini düşünmektedir.

Halifelik için ilim, adalet, kifâyet (yeterlilik) ve sâlim (sağlamlık) olmak üzere dört şart olduğunu belirten İbn Haldûn, İslâm hukukçularının beşinci şart olarak halifenin Kureyş'ten olma şartını ileri sürdüklerini açıklamaktadır. Aslında hilafette Kureyşlilik şartı, İbn Haldûn'un asabiyet fikrine uygun düşen bir şarttır. Zira İbn Haldûn, hükümdarlığın ve devletin temeli olarak asabiye görmektedir. Ona göre asabiyet olmadan devlet de olamaz. Devlet sınırlarını koruma ve bireylerin haklarını elde etme asabiyet sayesinde olduğunu düşünen İbn Haldûn, ortaya çıkabilecek anlaşmazlık ve gruplaşmaları da ancak asabiyet sahibi bir yöneticinin ortadan kaldıracılabileceğini belirtmektedir. İbn Haldûn, Kureyş şartını tamamen sosyolojik bir tahlille ele almakta ve Kureyşli olma şartını tamamen bu kabilenin asabiyet ve gücüne bağlamaktadır⁵⁵.

Kureyşten olma şartını müstakil bir şart olarak değil; kifâyet şartından kabul eden İbn Haldûn, bu konuda farklı bir bakış açısına sahiptir. Bugün her ülkenin kendi mahalli asabiyetinin kendine mahsus temsilcilikleri bulunmaktadır diyen İbn Haldûn, böylece zaman ve şartların değişmesi sonucu hilafetin Kureyşe aidiyet şartının fiiliyatta geçerliliğini yitirdiğini ifade ederken de yine asabiyet nazariyesine

53 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 210 vd..

54 Uludağ, Süleyman, *İbn Haldûn Üzerine Araştırmalar*, Dergah yayınları, İstanbul 2001, s. 371.; Günay, age., s. 99.

55 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 191-196.

dayalı bir açıklama yolunu tutmaktadır⁵⁶. Eğer güç ve asabiyet Kureyş'ten kalkarsa Şâri'in bir maksada mebni olarak koyduğu hüküm de ortadan kalkacak ve böylece halifenin Kureyş'ten olmasının gerekli olması gibi bir durum söz konusu olmayacaktır⁵⁷. İbn Haldûn, halifenin görevleri konusunda ise fakihlerin görev alanına girdiğini, kendisinin amacının da fıkıh kitabı yazmak olmayıp, sadece halifelik ile hükümdarlığı birbirinden ayırmak olduğunu belirtmektedir⁵⁸.

Halifenin dinî ve dünyevî olmak üzere iki tür görevinin olduğunu kaydeden İbn Haldûn, halifenin bu iki görevini etraflıca anlatmaktadır. Asıl görevi dini korumak olan halifenin diğer dinî görevleri arasında namaz kıldırma, fetva, yargı, cihad ve maliye gibi görevler yer almaktadır. Namaz imamlığını ilk sırada ele alan İbn Haldûn, fetva ve tedris görevinin de halifenin görevleri alanında olduğunu belirtmektedir. Esasen İbn Haldûn fetva ve ders verme görevlerini ehil kişilere tevdi etmek gerektiğini düşünmektedir⁵⁹. O, yargılama işinin de halifenin görevleri arasında yer aldığını belirterek bu görevin Hz. Ömer döneminden beri kadırlara devredildiğini ifade etmektedir⁶⁰.

SONUÇ

İslâm uygarlığının duraklamaya ve gerilemeye, buna karşın Batı uygarlığının canlanmaya ve güçlenmeye başladığı bir dönemde yaşayan İbn Haldûn, hem döneminde hem de sonraki yüzyıllarda sosyal bilimler, özellikle de sosyoloji üzerinde etkili olmuş Doğu dünyasının mühim simalarındandır. İbn Haldûn'u meşhur kılan ünlü eseri "*Mukaddime*" dir. O, *Mukaddime*'yi yaşadığı coğrafyadaki bunalımların, bozulmaların, yozlaşmaların ve çürümelerin çoğaldığı 14. Yüzyılda kaleme almıştır. Bu büyük eseri "*Cihan Tarihi*"ne bir giriş olarak yazan İbn Haldûn, fikirlerini geniş bir yelpaze içerisinde ortaya koymuştur. İbn Haldûn burada temel dinamiklerini inandığı değerlerden alarak geliştirdiği *umran* ilmi içerisinde İslâm hukukunun bazı alanlarına açıklamalar getirmiştir.

Yıllarca kadılık yapmış, siyasi hayatın birçok makamında yer edinmiş ve o dönemdeki İslâm devletlerinin neredeyse tamamını gezmiş biri olan İbn Haldûn'un bu sayede kazanmış olduğu birikimlerini fıkıh dâhil ele aldığı bütün konulara yansıttığını görmekteyiz. Doğrudan bir fıkıh kitabı yazmasa da İslâm hukukunun birçok alanına sunduğu katkı takdire şayandır. Mâlikî geleneği içerisinde yetişmiş olan İbn Haldûn'un, almış olduğu fıkıh eğitimi, engin idari ve siyasi tecrübesi, ge-

56 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 194.

57 Geçmişte olduğu gibi günümüzde de halifenin Kureyş'ten olması gerektiğine dair hadisi İslâm'ın temel ilkelerine uymadığını ileri sürerek reddedenlerde bulunmaktadır. Bkz. Hatipoğlu, Mehmet S., "İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği", AÜİFD., 1979, sy. XXIII, s. 121-213; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1988, I, s. 141.

58 Baydar, age., 120.

59 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 219.

60 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 220-221.

rek fıkıh hocalığı ve Mâlikî başkadılığı gibi fıkıh alanıyla ilgili çeşitli görevleri ifa etmesi, gerekse *Mukaddime*'de İslâm hukukuyla ilgili görüşleri onun fıkıh alanındaki yeri açısından önemlidir.

İbn Haldûn ilimler tasnifine ilişkin değerlendirmelerinde fıkıh, vaz'î/naklî ilimler içinde incelemektedir. Mukaddime'nin altıncı bölümünde İslâm hukuku ile ilgili üç ayrı fasıl açan İbn Haldûn, burada fıkıh, usûl, furû, hilâf, ferâiz, kadâ (yargılama) gibi fikhî konular üzerinde durmuştur. Hilaf ilmini, İslâm hukukunun bir alt disiplini olarak gören İbn Haldûn, bu ilmin tarifini yaparak çerçevesini çizmiştir. Yine cedel ve ferâiz ilimlerini de İslâm hukukunun alt dalları olarak gören İbn Haldûn, her iki konu hakkında da önemli bilgiler sunmuştur. Ayrıca Mukaddime'nin farklı birçok bölümlerinde ve satır aralarında onun İslâm hukukuna dair fikirlerine rastlamak mümkündür. Özellikle onun halifelikle ilgili belirtmiş olduğu fikirleri İslâm hukuku açısından son derece önemli bilgilerdir. Bir hukukçu olarak İbn Haldûn'un hayatını anlattığı et-Tarif adlı kitabında kadâ ile ilgili birçok bilgiler bulmaktayız.

Şunu ifade edelim ki İbn Haldûn bir fakih olduğu iddiasında değildir. İbn Haldûn'un fıkıh ve diğer ilimlerden bahsetmesinin nedeni, bu ilimlerin toplumsal hayatta (umran) yer almasıdır. Çünkü onun asıl amacı umran içerisinde İslâm hukukunun nasıl yer aldığı ve hangi süreçlerden geçtiğinin sosyolojik olarak tahlili olduğunu ortaya koymaktır. Dolayısıyla, İbn Haldûn toplumbilimlerini öğrenmek isteyenlere İslâm hukuku ilmini kısaca anlatmaktadır. Tarihçi ve sosyolog olan İbn Haldûn'un İslâm hukuk tarihine getirdiği bakış açısı ve İslâm hukuku ile ilgili verdiği bilgiler birçok açıdan kayda değerdir.

İbn Haldûn, Mukaddime'de Mâlikî mezhebinin görüşlerini savunmaya ve bu mezhebi ön plana çıkarmaya çalıştığı görülse de benimsemediği konuda mezhep taassubuna düşmeden doğru olan görüşten taraf olduğunu göstermektedir. Örneğin, İbn Haldûn Mâlikî olmasına rağmen şer'î delilleri, Şafî'nin benimsediği kitap, sünnet, icmâ ve kıyas şeklinde verirken Mâlikîlerin üçüncü kaynak olarak gördüğü sahabe kavlini kaynak olarak zikretmez. Bazen de İbn Haldûn fıkıh, kendi fikirlerini temellendirmek için kullandığı görülmektedir. Halifenin Kureyşe ait olmasıyla ilgili mevzuda İbn Haldûn, bunun Kureyşe ait olmasındaki hikmeti Kureyş'in asabiyetine bağlayarak kendi asabiyet fikrini fikhî hükümlerle desteklemektedir. Aynı şekilde onun hükümleri veya ayet ve hadisleri farklı açılardan yorumlayarak umran ilmine uygun anlama getirdiği de görülmektedir. Her ne kadar İbn Haldûn için müctehid denilmese de onun Mukaddime'de fıkıh alanında bilgi sahibi olduğu, özellikle uygulamalı hukuku (teknik hukuk) iyi bildiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan onun fıkıh anlayışının araştırılmaya değer olduğu da kaçınılmaz bir gerçektir.